

MONDATTANI FOLYAMATOK KÖVETKEZTÉBEN LÉTREJÖTT SZÓJELENTÉS-VÁLTOZÁSOK

HAADER LEA

Azok a változások, amelyeket a következőkben vizsgálni szeretnék, a dolgozat címénél részben szűkebb, részben tágabb természetűek. Szűkebbek: mert a számos mondattani változás közül csak olyanokról lesz szó, amelyek az összetett mondatok egy részében zajlottak; tágabbak is ugyanakkor, mert egyes esetekben nemcsak a szójelentés megváltozását kell konstatálnunk, hanem a szóalaknak (egyben a folyamat végbementét bizonyító) alaki módosulását is. A vizsgált változások a korai és a kései ómagyar korba vezetnek vissza bennünket, modelljük azonban túlnyúlik a korszakhatár(ok)on, általános(abb) érvényű, mert háttérében – a ma is működő – grammatikalizációs folyamatok állnak.

Ha a grammatikalizációt elsősorban mint önállóságot csökkentő kategóriaváltást, kategóriavesztést (alkategóriaváltást) értelmezzük (vö. Cser 2000: 55), akkor az összetett mondatokkal kapcsolatos történéseket az alábbi sémában foglalhatjuk össze:

szöveg (diskurzus) → (szintaktizálódás) → szintaxis → (morfologizálódás) → morfológia

(vö. Diwald 1997: 18). A séma első fele (a diskurzustól a szintaxisig) az összetett mondatoknak, a tagmondatkapcsolatoknak a kialakulását képezi le, azaz azt, hogy a diskurzus önálló elemeiből grammatikai viszonyban álló tagmondategyüttesek jöttek létre. Ezzel a folyamattal most nem foglalkozunk. A következőkben a séma második felében ábrázolt változások közül lesz szó néhányról, olyanokról, amelyek a szintaxis felől induló morfológizáció klasszikusabb vagy kevésbé klasszikus eseteinek felelnek meg. Kísérletet fogunk tenni azoknak a feltételeknek a megnevezésére is, amelyek a változások megindulását megengedik, és létrejöttét támogatják.

A szintaxis felől induló változások két típust mutatnak. Az első csoportban a kategóriaváltás abban áll, hogy a folyamat eredményeképpen eredetileg főmondati funkciót betöltő tagmondat válik olyan lexémává, amely a predikatív funkció betöltésére a továbbiakban már nem képes.

1. A **tagmondattörő** grammatikalizációs folyamat. A főmondatokból ezen az úton keletkezett lexémák:

- (a) *bizony, hadd, talán, lám* stb.; illetőleg
- (b) *hiszen, tudniillik, tudnimélt, jóllehet, avagy, azaz* stb.

A két alcsoport között a különbség a keletkezett lexéma szófajában van. Ez az (a) esetben módosítószó és partikula, a (b) esetben kötőszó. Az (a) esetben a szófaj

végleg kiválik az összetett mondat keretéből, annak nem lesz releváns eleme, a (b) esetben viszont más – kötőszói – minőségben újra megjelenik ott. Ezek a kötőszók egyébként tipikusan a mellérendelésben használatosak – a megengedő *jöllehet*-et kivéve, amely azonban lényegét tekintve szintén beleillik a sorba, hiszen a megengedést származásán kívül egyes szintaktikai és szemantikai tulajdonságai is az ellentétes mellérendeléshez közelítik. A két alcsoportot mindenesetre nyugodtan együtt lehet tárgyalni grammatikalizációs folyamataik kiinduló szerkezete és a változás menete alapján. Tehát:

A forrástartomány – ahonnan a változások elindulnak – alárendelő viszonyú összetett mondat, főmondat + mellékmondat sorrenddel és további feltételekkel. Feltétel, hogy a mellékmondatnak lényegi tartalomadó, más néven tartalomkifejtőnek kell lennie. Ez Hadrovics László terminusa, amellyel az ún. tartalmatlan (vagy másképp nevezve aszemantikus) *hogy* kötőszós mondatokat illeti. A típusnak az a jellemzője, hogy a közlés lényeges részét a mellékmondat tartalmazza, a főmondat ehhez mindössze keretet – grammatikai keretet – biztosít (vö. Hadrovics 1969: 193–5). Más megfogalmazásban: „Egy mondatra is kimondhatunk egy predikátumot” (Szende 1996: 126). Ezek a tartalomkifejtő mellékmondatok teszik a „közlés gerincét”. Hadrovics, hogy ezt érzékletes módon bebizonyítsa, meghamisít egy Jókai-idézetet. A tartalomkifejtő mellékmondatok mellől egyszerűen elhagyja a főmondatokat, ilyeneket például, hogy *Tudom én azt jól, hogy* vagy *Átlátom én azt, hogy*; s ezt az olvasó észre sem veszi, mert a közlés így is hiánytalan, teljes értékű marad. A főmondat tehát a közlés lényegének, a dictumnak, a propozíciónak a szempontjából érdektelen, nincs megterhelve. És éppen ezáltal lesz a főmondatbeli predikátumnak lehetősége arra, hogy a közlő és a közlés közötti viszonyt tudja jelölni, azaz attitűdjelölő legyen (*Hiszem, hogy...*, [*Úgy*] *Találom, hogy*); érzékelést, észlelést, akaratot fejezzen ki (*Látom, hogy, Hagyd, hogy*), vagy a mellékmondatbeli dictum megerősítését szolgálja (*Jól lehet, hogy...*) stb.

Ez a szerkesztésmód nyelvtörténeti korszaktól függetlenül örvendhetett nagy népszerűségnek. Ma is gyakran használatosak az effajta főmondattal bevezetett mellékmondatok: *Úgy gondolom, hogy, Az az érzésem, hogy, Akarom mondani, hogy, Hozzáteszem, hogy, Az van, hogy...* sőt újabban az *Arról szól a történet, hogy* is. Könnyen beláthatjuk tehát, hogy az ilyen főmondatok nyelvhasználatbeli okok miatt meglehetősen nagy funkcionális megterheltségnek voltak kitéve, magyarán: unos-untalan használták őket. Minél nagyobb volt a funkcionális megterheltség, a nyelvi elem használati gyakorisága, annál inkább volt a szóban forgó elem kopásra ítélve, és szenvedett el ebből következőleg jelentésfakulást, szemantikai eróziót. A jelentésgyengülés végül kategóriaváltáshoz vezetett: a főmondati szerepű, az alapszófajok közé tartozó autoszemantikus igéből (ritkábban predikatív funkciójú melléknévből, főnévből) a viszonszóok közé tartozó grammatikai viszonyjelentésű kötőszó, kommunikációs-pragmatikai jelentésű partikula vagy a mondatok közé sorolható modális jelentésű módosítószó vált. (S egyben természetesen a forrástartományként szolgáló alárendelő viszonyú összetett mondat is megszűnt azzá lenni.)

A kategóriaváltás és a jelentésváltozás összefüggésben van vagy lehet a szóalak fonológiai reprezentációjának (hangalakjának) megváltozásával is. Ebben a vonatkozásban itt két lehetséges eset van: a) a jelentés változik, a fonológiai reprezentáció nem (pl. *bizony, jóllehet*); b) mindkettő változik (*hiszen, hadd, talán* stb.). Ha a hangalak változatlan marad, a grammatikalizációs folyamat eredményeként létrejött kategória-

váltás nehezebben igazolható. A szituatív átértékelődések megállapítása (olykor csak megérzése) az ómagyar kor adataiban amúgy sem könnyű, mivel ezekhez az intonációs viszonyok megváltozása is hozzátartozott. Fogódzót ebben az esetben az összetett mondattal kapcsolatos grammatikai kategóriák: az utalószó, kötőszó és a tagmondatsorrend viselkedése nyújthat, továbbá a kérdéses elem grammatikai környezetének (bővíthetőségének) viselkedése.

Az alábbiakban néhány lexéma kategóriaváltási folyamatát kísérik figyelemmel. Ezek a *bizony*, a *jóllehet* és a *hiszen*. A lehetséges esetek közül azért éppen ezek kerülnek sorra, mert bennük a folyamatok egyes állomásai ómagyar adatokkal dokumentálhatók, míg a korábban hasonló úton lezajlott változásoknál ezt az adathiány (vagy a nagyon kevés adat) nem teszi lehetővé.

bizony

(1) *byzon az* hog halz · byzontalan az kedeg · mykoron ... halz meg (HorvK. 132)

(2) Elfeő hÿr nÿlwan valo, *Bÿzon*, hogÿ cházár Ma zerdan. Bwdaban vagÿon (1543: MNy. 80: 511)

(3) *Bizon* hogÿ ettel kiflëb bvnekert, haĝhatt·ak nemicor nekiknek hogÿ azon mōdot hel·en lacozganak (BirkK. 3a; vö. lat.: Pro culpīs *vero* aliquibus minoribus istis ...)

(4) hogÿ kyth mÿh minden athÿa fyvÿh zerelemel megÿ akarvñk halalnÿh the felsegednek *byzonj* mÿes az the felseged keremesseth semÿben megÿ nem zegÿek (1524: KLev. 53.)

(5) *byzon* ygen zep azont latek (JókK. 122)

(6) De ez *byzony* nem ygařag (ĒrsK. 482)

Az első két mondatban (1) és (2) a *bizony* jelentése 'biztos dolog, tény, igaz'; teljes értékű, főmondatként áll, utalószóval (1) vagy anélkül (2), a mellékmondatok kötőszósak, a tagmondatsorrend főmondat–mellékmondat. A következő fokozatban (3) és (4) a főmondat hangsúlyossága változik, a mellékmondatban kifejezett tartalom biztosságát már nem állítja kétségtelenül, beszélői attitűdöt kezd jelölni. Utalószó már nem állhat a főmondatban, kötőszó a tagmondathatáron még igen (3) – a fakszimilén azonban látszik, hogy utólag toldották be –, a tagmondatsorrend még az eredeti. Az utolsó két mondatban (5) és (6) a *bizony* módosítószó (partikula?) funkciójú. Természetesen már kötőszó sem állhat a (volt) mellékmondatban, hiszen nincs is már fő- és mellékmondat. A *bizony* maradhat elöl álló helyzetű (5), de szórendi helye meg is változhat: belesüllyed a saját egykori mellékmondatába (6). A *bizony* az ómagyarban fonológiai reprezentáció, azaz hangalakváltozás nélküli jelentésváltozáson ment át. A középmagyarban viszont már alaki redukciót is szenved(het)ett: vö. 1680 k.: *biz* (EWUng. *bizony* a., TESz. *biz*).

Az összetett mondatokkal kapcsolatos grammatikalizációs folyamatokra különösen jellemző az ingadozás, hogy a változás nem egyszer s mindenkorra megy végbe. Egyidejűleg vannak jelen a nyelvrendszerben a forrás és a végeredmény, valamint az átmenetek is. A forrástartomány eredeti funkciójában továbbra is része maradhat a nyelvi rendszernek. A *bizony*-nyal kapcsolatban forrástartományként megnevezett (predikatív) melléknevet később, Pázmánynál is megtaláljuk: *Bizony dolog*, hogÿ az egyenlő istenségbe nem lehet ez az isteni nevezetnek egyenetlensége (Kal. 385: NySz.). De megvan Sylvesternél is: *Bizoñ az*, hoĝ en tÿtōkōt vizuel kereřtellek (ÚT. 5a); Es az embernek fia *bizoñ az*, hoĝ el meĝen (ÚT. 118b).

jöllehet és hiszen

Hangsúlyozni kell, hogy e két főmondat kötőszóvá válásában a forrástartománnyal szemben további feltételek támasztódtak. A főmondatok ugyanis csak megfelelő kontextusban voltak alkalmasak a grammatikalizációs folyamatra. A *hiszen*, amely okozat–oki viszonyú mondatokat kapcsol, főmondatként csak olyan három tagmondatból álló együttesekben válhatott kötőszóvá, amelynek középső tagmondataként állt, és amelyben a két szélső tagmondat tartalmi viszonya okozat–oki logikai viszonynak felelt meg. A *jöllehet* kötőszóvá válásához szintén megfelelő kontextusra, minimálisan három tagmondat együttesére volt szükség, amelynek első tagmondata a grammatikalizálódó főmondatot tartalmazta, ezt követte egy alanyi mellékmondat, majd erre egy megszorító utótagú ellentétes mondat következett. A *jöllehet* a megengedő viszonyú mondatok kötőszavává vált. A megengedő viszony tartalmi oldala az elvárás törlése. Az elvárást a grammatikalizálódás kezdetén a két első tagmondat, a törlést pedig a harmadik tagmondat képviselte. A kötőszói minőség megjelenésével ezek a megszorítások természetesen érvényüket veszítik.

(7) mert *yol leheh* *hogy* az leelek keez legyen de az teft yghen betheg (ÉrsK. 27)

(8) *yol lehet* Thomori lewrincz sokat zolt nekÿ, de nem fogadÿa az ew zauat ebe (1527: KLev. 6)

(9) Es ev tarsa erevtelensegtevl es az ehezestevl touab nem mehetne: *jollehet hog* ez keges atÿa kezereÿty vala evtet el mennÿ az vton (DomK. 85)

(10) mÿndenre, kees volnek, *Jo leheh*, bÿzon Egÿ lowam, sÿncz (1530: KLev. 8)

(11) *Jolleth* azzonunk: ne zikôlkôdôt legôn az megh tyztulafra ... de maga alkalmas lôn felueni (TihK. 173)

A *jöllehet* grammatikalizációs folyamata abban is sajátos, hogy forrástartománnyává a nyomósított forma, a *jól lehet* vált. Bár a *lehet* főmondatból is keletkezett kötőszó (*lehet* lelek keez: de test beteg – DöbrK. 447), a tipikus kiindulási forma a *jól lehet*. A grammatikalizálódás útjára lépő főmondatok többnyire bővítmény nélküli állítmányok szoktak lenni, tehát már maga ez a tény szokatlannak tűnik, bár a nyomósítás ebben az értelemben nem számít teljes értékű bővítménynek. Még kevésbé szokványos azonban az, hogy a főmondatához kapcsolódó mellékmondatnak a kötőszava is bevonódik a grammatikalizációba, s ezáltal a végeredmény kötőszótársulás (*jöllehet hogy*) lesz. (Mármint az ómagyarban. Mára – ha egyáltalán – a *hogy* nélkül használjuk.) Mivel a megszorító utótagú ellentétes és a megengedő mondatok között a határ nagyon elmosódott, a forrástartománynak számító konstrukció (7) és (8) akár a grammatikalizálódott kötőszót vagy kötőszótársulást is mutathatja. (9) és (10) esetében a tagmondatok rendje – a *jöllehet (hogy)* kötőszós tagmondat a második helyen – mutatja a folyamat befejeződését, a kötőszói funkció megszilárdulását. (11)-ből pedig azt látjuk, hogy a fonológiai reprezentáció megváltoztatására is történt kísérlet, eredménye azonban nem vált általános érvényűvé.

A *hiszen* grammatikalizációs folyamata viszont a fonológiai reprezentáció megváltozásával is jár. Ez is az ómagyarban kezdődik, lezáródása azonban már a középmagyar korra húzódik át.

(12) bÿnÿsokÿn kÿ kÿnÿorwlz. *hÿzom* welem nem nehezwlz (CzechK. 46)

(13) az en atyam ky l'ô't legyen *hÿzem* hallottatok Legyen ez orzagnak wala wra (ÉrsK. 459)

(14) yewel vel'wnk *hizem* job hogy egy nemzethnek Izraelben legy attya es papya, honnem egy embernek (JordK. 348)

(15) iry ennekem mindenkor mikor ide youo embered uagion *hißem* meg erdemlem aßt tüled (1589: TLev. 25)

(16) ne faraßon annalis tóbel Ngod bennünket, holot yot uarnank inkab Ntul, *Hißem* sey en, se pedig az en Vram semmit... nem uitettünk Ngod ellen (1589: TLev. 29)

(17) vgy mondak az attya fyay myt haborittyatok *hyszem* ha ados marad anny marhaya hogy meg adhattyuk (1568: SzT. 5: 149)

(18) Miért mentek u.m. a' Templomb(a) *hiszen* nem kortsoma ház az (1747: SzT. 5: 150)

A változások forrástartománya az a megfelelő kontextusú mondattani helyzet (l. feljebb is), amelyben a főmondati értékű *hizem*-hez tárgyi mellékmondata kötőszó nélkül kapcsolódik (12) és (13). A kötőszó hiánya mindenesetre már az egyébként is csupán beszélői attitűdöt kifejező főmondat egyfajta hangsúlytalanodására utal. (14) és (15) egyaránt mutatják az átmeneti fázist: a 'hiszem azt, hogy' és az 'ugyanis, mert' értelmezés is beleillik a kontextusba, a tagmondategyütteshez kétféle szerkezet is rendelkezhető. Magyarázó mondatok kötőszavának tekinthető a *hizem* a (16)-ban és a (17)-ben. A fonológiai reprezentáció megváltozása – mint (18) mutatja – csak nagyon kései (az EWUng. azonban még későbből, 1789-ből ismer adatot).

A tagmondattörő grammatikalizációs folyamat három – némileg eltérő – esetét vizsgáltuk eddig. A forrástartományok szükséges feltételeit az alábbiakban foglalhatjuk össze:

- (i) főmondat–mellékmondat tagmondatsorrend
- (ii) lényegi tartalomadó (tartalomkifejtő) mellékmondat [– *hogy*] [+kontextus]
- (iii) attitűdjelölő (a), érzékelést (a), akaratot (b), megerősítést (c) kifejező főmondat [E/1. (a) esetében; E/2. (b) esetében; E/3. (c) esetében]
- (iv) kommunikációs-pragmatikai tényezők

Ezek megléte esetén a folyamat: → szemantikai gyengülés kiváltotta jelentésváltozás → kategóriaváltás (kategóriavesztés) → [fonológiai reprezentáció módosulása].

2. A szintaxis felől induló morfológiai változások között a másik nagy típus a tagmondathatárt megváltoztató grammatikalizációs folyamat. Az idetartozó esetek közül – mint legtípikusabbat – a vonatkozó mondat típus morfológiailag is megkülönböztetett kötőszavának kialakulását (a névmási kötőszó előtagosodását: *aki*-típus) elemezzük.

A vonatkozó mondatok keletkezésekor kérdő névmás értékelődött át vonatkozó névmássá. Ez a folyamat kezdetben nem vont maga után alaki elkülönülést. A vonatkozó névmást a kérdő (és határozatlan) névmástól megkülönböztető előtag kialakulása jóval későbbi, az ómagyar kor eseménye. Az előtag utalószói funkciót betöltő főnévi mutató névmásból grammatikalizálódott. Így tehát az első feltétel, hogy a főmondatban utalószó legyen jelen. Ez viszont már a szerkesztésmód nagyobb fokú jelöltségével van kapcsolatban, az erősebb, kettős szintaktikai kötődéssel (márminthogy a kötőszó mellett utalószó is erősíti a tagmondatok kapcsolatát). Az utalószó-elemek az összetett mondatokban bizonyíthatóan a korai állapotoktól időben

előrehaladva szaporodnak meg; a korai ómagyar kor szövegelemleinek utalószó-használata csekély. Ebből is következik, hogy a kérdő-vonatkozó homonímia feloldására a kései ómagyar kornál korábban nem kerülhetett sor.

A példamondatok:

(19) Mýczoda te hozdad kepesth *az kj* te rajtad bozzoth tóth (ApMélt. 26)

(20) te vağ *az ki* iocat meg nómocz (GuaryK. 29)

(21) Tahat *az ki* fə meg mōdhatt·a riuiden (BirkK. 4b)

(22) Az mýnemew foglyok ýth wadnak az egýk *az kj* az zýwrkoth Monýorokerekbe kýldý wolth az Býnes (1530: KLev. 95.)

A változás forrástartományai: főként alanyi (19), (21), kisebb gyakorisággal állítmányi (20) alárendelő összetételek, ritkán alanyt vagy állítmányt értelmező (22) összetett mondat. Azért csak ezek a mondatfajták, mert az is feltétel, hogy a majdani klitizálódást a főnévi mutató névmási utalószón jel vagy rag ne akadályozza. Tagmondatsorrend: vagy elöl álló főmondat (19), (20), vagy a főmondatba az utalószó után beékelte mellékmondat (21), (22). Ez is olyan feltétel, amely megmutatja, miért nem mehetett végbe korábban a morfológizáció: a vonatkozó mondatok ugyanis a diskurzus önálló mondataiból mellékmondat–főmondat tagmondatsorrenddel jöttek létre. Ahhoz, hogy az ezzel ellenkező tagmondatsorrend (ez szükséges a grammatikalizációs folyamat megindulásához!) megfelelő gyakoriságúvá váljék, sokszori, automatizálódott használatra, ehhez pedig időre volt szükség. Szórend: utalószó a tagmondathatáron, azaz főmondatot záró helyzetben; a kötőszó szintén a tagmondathatáron, azaz mellékmondatkezdő pozícióban. Hangsúlyviszonyok: a fókuszpozícióból kikerült utalószó mindenképpen veszít hangsúlyából. A klitizálódás az adatok egy részében, éppen a morfológiai bizonyíték hiánya miatt csak nehezen, közvetett bizonyítékokkal, olykor egyáltalán nem mutatható ki (vö. Haader 1995: 518). A norma hiánya miatt az egybeírás-különírásra nemigen lehet támaszkodni. Szerencsés esetben egy-egy tagolójel igazíthat útba arra nézve, hol tart a folyamat. Ilyennek tekinthetjük (20)-ban a GuaryK. írásjelét, mert ezt a kódexet a szöveg leírása után utólag tagolta a scriptor, mégpedig a korabeli üzushoz viszonyítva aránylag következetesen. Az adat tehát itt azt bizonyítja, hogy a klitizálódás még nem történt meg. A két lexéma fúziójának bizonyítéka a mutató névmás hasonlult *z*-je; majd (pl. Káldi 1626-os bibliafordításában) ennek aposztróf-fal való helyettesítése, s végül teljes elmaradása.

A tagmondathatárt megváltoztató grammatikalizációs folyamat egész sor kötőszót hozott létre az ómagyarban: *úgyhogy*, *úgymint*, *olymely*, *olymint*, *olymiképpen*, *olyha*, *olymelyha*. Bár közülük ma már csak kevés használatos, jelzik azt, milyen eleven volt ez a változási modell az ómagyarban.

A tagmondathatár megváltozásával járó grammatikalizációs folyamat létrejöttének feltételei összefoglalva:

- (i) utalószó a főmondatban [inflexiós toldalék nélkül]
- (ii) megfelelő tagmondatsorrend
- (iii) szórend és hangsúlyviszonyok

A változás fázisai: → tagmondathatár-eltolódás → klitizálódás, azaz a különálló morfémák összetapadása → a fonológiai reprezentáció megváltozása. A keletkezett lexéma kategórián belül marad, jelentésváltozás a vonatkozó névmások esetében nem,

egyéb kötőszóknál viszont kisebb-nagyobb mértékben történt (*olymely* 'mintegy', *olyha* 'mintha', *úgymint* 'mintha/als ob; azaz/nämlich' stb.).

Minden feltétel megvolt, mégsem történt meg ugyanez a változás a mutató névmás palatális párjával. Olyan kódexek, amelyekben nem a veláris, hanem a palatális hangrendű mutató névmást alkalmazták nagyobb gyakorisággal utalószóként – felteszük, hogy területi nyelvi sajátosságként – felmutatnak ugyan néhány *e(z)*- előtagú vonatkozó névmási kötőszót akár már klitizálódott, hasonult formában is: „*eez myt mondaaz myes twgyok*” (ÉrsK. 488); „*E mith irtam meghiuatlatlan irtam*” (NádK. 265). A későbbiekben azonban ez a folyamat megakad és elhal. Ez a nemtörténés azzal van összefüggésben, hogy a továbbiakban az utalószó veláris formájában válik a normatív nyelvváltozat részévé.

IRODALOM

- Cser András 2000: *A történeti nyelvészet alapvonalai*, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem.
- Diewald, Gabriele 1997: *Grammatikalisierung*, Tübingen, Max Niemeyer.
- Haader Lea 1995: Az alárendelő mondatok: Az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2: A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*, Budapest, Akadémiai, 506–665.
- Hadrovics László 1969: *A funkcionális magyar mondattan alapjai*, Budapest, Akadémiai.
- Szende Tamás 1996: *A jelentés alapvonalai*, Corvinus.